

סקירת ספרים

מעבר למראה: מפת התקשורת בישראל

דן כספי, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2012,
468 עמודים

אבשלום גינוסר*

דומה שאין מתאים יותר מדן כספי לסרטט את קווי המתאר של התקשורת הישראלית. כספי אינו רק חוקר תקשורת ותיק ומוערך, אלא גם מי שלא בחל לאורך השנים – ועדיין אינו בוחל – בכתיבה עיתונאית ביקורתית (ולא רק אקדמית) על התקשורת. הוא גם אחד הבודדים מבין חוקרי התקשורת בישראל העוסק לאורך שנים באחד התחומים הפחות "סקסיים" בחקר התקשורת: תקשורת מוסדית (או מוסד התקשורת) ויחסי הגומלין המורכבים שבין מוסד זה ובין מוסדות חברתיים אחרים, ובעיקר המוסד הפוליטי. בנוסף לכך, ולדעתי לא פחות חשוב, כספי היה חבר במוסדות רשות השידור ויכול היה להשקיף מבפנים – ואחר כך גם לדווח בכתיבתו העיתונאית והאקדמית – על אחד הכישלונות הגדולים ביותר של מוסד התקשורת בישראל: השידור הציבורי. גם בהקשר זה לא התפתה כספי לכתוב על תוכני התקשורת ועל השפעתה – תחומים המושכים רבים מחוקרי התקשורת – דווקא, אלא על התחום "האפור" יותר, שבו מצויים הניהול והבקרה הציבורית על כלי התקשורת (במקרה זה, כלי התקשורת הממלכתיים), ועל ההשתלטות הפוליטית עליהם. זאת – כשם שבמקומות אחרים כתב על ההשתלטות של "ברוני התקשורת" על כלי התקשורת המסחריים ועל האג'נדה שלהם.

גם בספרו החדש, "מעבר למראה: מפת התקשורת בישראל", שיצא לאור בהוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, התמה המרכזית היא יחסי

* ד"ר אבשלום גינוסר (avshalomg@yvc.ac.il) הוא מרצה בכיר בחוג לתקשורת במכללה האקדמית עמק יזרעאל.

הגומלין המורכבים של מוסד התקשורת בישראל עם מוסדות חברתיים אחרים והשפעתם של יחסי גומלין אלה על הסיקור התקשורתי ועל תוצאותיו של סיקור זה; כפי שכספי כותב במבוא לספר, "יש טעם לאזן ולהבהיר שהאחריות על תוצאות סיקור תקשורתי מוטלת לא פחות על המשתמשים באמצעי תקשורת" (עמ' 11), ואגב כך הוא גם מדגיש את חלקם ואת השפעתם של הפוליטיקאים כקבוצה דומיננטית בקרב משתמשי התקשורת בעיצובם של כלי התקשורת. תמה זו עוברת כחוט השני ברוב פרקי הספר, שאינם אלא מאמרים שרובם ככולם כבר התפרסמו בעבר בקבצים ובפרסומים שונים, חלקם בכתיבתו או בעריכתו של כספי, ואחרים בעריכתם של חוקרים אחרים.

מפתיע עד כמה התיאורים והרעיונות במאמרים אלה – כולל אלה שראו אור לפני שנים רבות – עדיין תקפים ורלוונטיים לניתוח כלי התקשורת בישראל היום. דוגמה בולטת לכך הוא המאמר שכותרתו "השפעתם של אמצעי תקשורת ההמונים על ניסוח סדר-היום של הכנסת" (עמ' 128), שנכתב לראשונה ב-1980 (וחודש ב-1998). אמנם מאמר זה בוחן בעיקר את עוצמתם של כלי התקשורת ואת השפעתם על המערכת הפוליטית, אולם הוא למעשה מסרטט את יחסי הגומלין בין שני המוסדות האלה באמצעות הפריזמה של הגשת שאילתות בכנסת ומדגיש את תלותם של שני המוסדות – הפוליטי והתקשורתי – זה בזה. דוגמה מאלפת נוספת בתחום זה הוא מאמר חדש יחסית (פורסם לראשונה ב-2011), שכותרתו "בין שני מוסדות: על משפט ותקשורת" (עמ' 277), המסרטט את יחסי הגומלין המרתקים בין אחד המוסדות הדינמיים ביותר – התקשורת – ובין מוסד שהוא בין היציבים ביותר, מוסד המשפט. כספי מצביע על ההשתנות המתמידה של שני המוסדות הללו, ובאותה נשימה – הן על הקצב השונה של השתנות זו הן על ההשפעה ההדדית (בעיקר של התקשורת על המשפט) בין שני המוסדות.

שני המאמרים הללו – זה על יחסי התקשורת עם הכנסת וזה על יחסי התקשורת עם המשפט – הם דוגמאות בלבד לדרך שבה יש לקרוא את אוסף המאמרים הכלולים ב"מעבר למראה". אוסף זה הוא הצעה של כספי להביט אל מעבר לכלי התקשורת ולמוסד התקשורת, לצפות אל מעבר לדרכי התנהלותם ותוכניהם, לחקור את המצוי מעבר להשפעתם על החברה. זוהי הצעה להשקיף, באמצעות כלי התקשורת ומוסד התקשורת בישראל, על התהליכים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים שחלו בעשורים האחרונים בחברה הישראלית בכללותה, שכן התקשורת הישראלית – אליבא דכספי – אינה רק מראה של החברה הישראלית על מורכבותה ופניה הרבים, אלא היא גם מוסד המשתנה בעצמו בהיבטים רבים בגלל השינויים שהתרחשו ומתרחשים בחברה הישראלית ובמוסדותיה השונים. וכפי שכספי עצמו מנסח זאת, "מעבר למראה" קורא תיגר על הגישה "הוויקטימוולוגית" (הקורבנית) המקובלת, שלפיה "המסוקרים של

התקשורת הינם 'קורבנות' כמעט חסרי ישע מול אמצעי תקשורת אימתניים ורבי עצמה" (עמ' 11).

לחלופין הוא מציע את הגישה האינטראקטיבית, שאינה מטילה על אמצעי התקשורת את כל האחריות לנעשה בחברה אלא מציעה לראות את מוסד התקשורת רק כאחד המוסדות המשפיעים על החברה, ויותר מכך – כמוסד שמוסדות אחרים בחברה (כמו המוסד הפוליטי) עושים בו שימוש כדי להשפיע על עיצובה של החברה הישראלית. הגישה האינטראקטיבית גורסת אפוא כי מעניין לחקור את התקשורת גם מנקודת המבט של המוסדות האחרים המשפיעים עליה. במובן זה אפשר לומר כי דימויה של התקשורת כמראה של המציאות, כמראה של החברה שבתוכה היא פועלת, הוא דימוי מצומצם מדי. לכן אולי הכתיר כספי את הספר בשם "מעבר למראה". ממש כמו עליסה בארץ המראה, שגילתה עולם ומלואו מעבר למראה שבחדרה, כך גם הוא מציע לחוקר התקשורת ולתלמיד התקשורת להביט אל מעבר למראת התקשורת. אולם בניגוד לעליסה, שמצאה מעבר למראה עולם שונה ומוזר, בחינתו של מוסד התקשורת הישראלית כאחד ממוסדות החברה הישראלית חושפת בפנינו עולם מופר, מציאות שאותה אנחנו חווים ביום-יום, תהליכים שאליהם אנחנו נחשפים במישורי החיים השונים שלנו.

למשל, סיפוריהן של העיתונות המקומית בישראל (פרק 13, עמ' 332) ושל התקשורת בשפה הרוסית (פרק 17, עמ' 398) הם סיפורים על התהליכים הדמוגרפיים הדרמטיים שחלו בישראל בדורות האחרונים, על התעוררותן של קבוצות אוכלוסייה פריפריאליות ועל השפעתן הפוליטית והכלכלית ההולכת וגוברת של קבוצות אלה. התפתחות כלי תקשורת חדשים המשרתים את קבוצות הפריפריה, החברתיות והגאוגרפיות כאחת, היא רק בבואה להתפתחויות שהן חיצוניות למוסד התקשורת – התפתחויות דמוגרפיות, פוליטיות, כלכליות. אולם על פי התזה של כספי, מוסד התקשורת בכללותו הושפע מהתפתחויות חיצוניות אלה, הן מבחינת המבנה הפנימי שלו, הן מבחינת היקפו וגבולותיו החיצוניים, הן מבחינת זהות העוסקים בו, תכניו ונושאי הסיקור שלו.

לספר שלושה חלקים מובחנים: מבוא ושני שערים. המבוא מציג את מסגרת הדיון, השער הראשון עוסק ביחסי הגומלין של מוסד התקשורת עם הסביבה, והשער השני עוסק בהתפתחויות בתוך מוסד התקשורת הישראלי. הייתי מדמה את המבוא למצלמת הרחף באולפני הטלוויזיה, אותה מצלמה המוצבת על זרוע דינמית וארוכה והמצלמת את המתרחש (כולל את הקהל) ממעוף הציפור, ממבט-על. כך גם המבוא הוא סקירת-על, מעין מבט ממעלה על מוסד התקשורת, סקירה שהיא מקיפה מצד נושאים אולם תמציתית מבחינת היקפה, סקירה של הנושאים העיקריים שעליהם כבר כתבו כספי ואחרים בעבר בניסיון לתאר ולאפיין את מוסד התקשורת בישראל מנקודת מבט תאורטית-מוסדית.

הנושאים המוצגים במבוא הם רכיביו של מוסד התקשורת, יחסי הגומלין בינו ובין מוסדות אחרים, ההבחנה בין האוריינטציה החברתית של אמצעי התקשורת ובין זו הכלכלית, הצגת הדימויים השונים של אמצעי התקשורת והשינויים שחלו במוסד התקשורת בישראל לאורך העשורים האחרונים, תוך כדי מתן דגש בהיבט הבעלויות על כלי התקשורת ובהיבט הכלכלי. המבוא מדלג בין תיאורים של מוסד התקשורת בישראל על פי הנושאים הללו ובין עיגונם של נושאים אלה בתאוריה המוסדית של התקשורת תוך כדי הסתמכות על משנתם של החוקרים המרכזיים בתחום והפניה אליהם. דילוג זה בין התיאור העובדתי בהקשר הישראלי ובין התאוריה המוסדית של התקשורת מאפשר לקורא להבין שהמקרה הישראלי אינו כה יוצא דופן, ושברוב הנושאים הוא משתלב עם התפתחויות דומות בעולם.

מבנה זה של המבוא מאפיין גם את הגישה המוצגת במאמרים בשני השערים. למרות שכל אחד ואחד מן המאמרים עוסק לכאורה בזווית אחרת של מוסד התקשורת, כל אחד ואחד מהם נכתב במועד שונה, וכל אחד ואחד מהם כלול בקבצים מחקריים ועיוניים שונים – יש שני מאפיינים, השזורים כחוט השני בכל תשעה עשר המאמרים שבשני שערי הספר. ראשית, כספי עושה ניסיון – מוצלח לטעמי – לקשר בין המקרה הישראלי שבו עוסק כל מאמר ומאמר ובין חלקיה השונים של התאוריה המוסדית של התקשורת. הקשר נוצר באמצעות פירוט עובדתי, סיפור אנקדוטות, הפניה אל ממצאי מחקרים והצגת מסגרת היסטורית-התפתחותית לכל אחד ואחד מן הנושאים הנדונים – כל זאת תוך כדי עיגונם בתאוריה המוסדית. שנית, כמעט בכל המאמרים – ללא קשר לנושא הספציפי הנדון בכל אחד ואחד מהם – מודגשות הדינמיות וההשתנות התמידית של מוסד התקשורת הישראלי. בכל מאמר ומאמר קושר כספי בין הנושא הסגולי שבו עוסק המאמר ובין ההתפתחות המבנית של מוסד התקשורת או השינוי התפיסתי, התוכני או הפרסונלי שחל בו במהלך השנים. שני מאפיינים אלה תורמים לאחדותו של קובץ המאמרים ולאפשרות לקרוא ולעיין בו כביצירה אחת שלמה.

לכן, דרך אגב, אינני משוכנע שהחלוקה לשני השערים הייתה הכרחית. למשל, המאמר החדש יחסית (פורסם ב-2011), "מבט חדש על עיתונאות מקוונת בישראל: לקראת ביצור הגמוניה קיימת" (עמ' 345), כלול בשער השני, העוסק בנושאים ש"בתוך מוסד התקשורת". אולם בקלות רבה אפשר היה למקם אותו גם בשער הראשון, העוסק ב"יחסי גומלין עם הסביבה". מאמר זה אכן מציג את השינוי הדרמטי שחל במוסד התקשורת עם התפתחותם ופריחתם של כלי התקשורת המקוונים והשפעתם על כלי התקשורת המסורתיים. עם זאת, המאמר גם מציג בבהירות רבה את יחסי הגומלין בין מוסד התקשורת ובין המוסד הכלכלי/עסקי, ואם תרצו – גם את יחסי מוסד התקשורת עם מה שאפשר לכנות (וכספי אינו עושה זאת) "המוסד הטכנולוגי/תעשייתי" בישראל. אלה אמנם שתי נקודות מבט

שונות של אותו נושא, אך שתיהן מובילות את הקורא לנקודת המוצא של כספי: מוסד התקשורת חייב להיבחן לא רק מתוך עצמו, אלא גם – ואולי בעיקר – בהתייחס לעולמות שמחוצה לו.

תקצר היריעה כאן להציג ולנתח את כל תשעה עשר המאמרים שבספר, אולם פטור בלא כלום אי-אפשר, ולכן אתייחס בקצרה מאוד לשלושה מהם.

המאמר הראשון, שאתייחס אליו קצרות, הוא "המיסוד הבלתי פוסק של אמצעי התקשורת בישראל" (עמ' 57), שפורסם לראשונה ב-2006. מאמר זה מדגים בצורה היפה, ולטעמי גם המעניינת, ביותר את שני המאפיינים שאליהם התייחסתי קודם: הקשר בין המקרה הישראלי ובין התאוריה המוסדית והדינמיות של מוסד התקשורת בישראל. כספי מבחין כאן בין ארבע תקופות היסטוריות משמעותיות בהתפתחות מוסד התקשורת בישראל: תקופת היישוב, תקופת המעבר (1948-1967), התקופה שבין מלחמת ששת הימים עד אמצע שנות השמונים והתקופה מאמצע שנות השמונים ואילך. בכל אחת ואחת מן התקופות הללו נסקר מוסד התקשורת, בעיקר מבחינה מבנית, בהקשר להתפתחויות ההיסטוריות בישראל, ובכל אחת ואחת מהן מאופיין "האקלים הערכי" שבו פעלו אמצעי התקשורת באותה תקופה. הטענה היא שבכל אחת ואחת מן התקופות ("מערכות" בלשונו של כספי) "הטביע האקלים הערכי את חותמו על יחסי הגומלין בין המוסדות, על תהליך המיסוד של התקשורת ועל חלקו של המוסד הפוליטי בו, ובכל מערכה ומערכה מצא המוסד הפוליטי דרך להבטיח את שליטתו בתקשורת" (עמ' 89).

כספי מצביע כאן על שלושה שינויים ערכיים, שכל אחד ואחד מהם משפיע, לשיטתו, על המיסוד הבלתי פוסק של אמצעי התקשורת בישראל. שינוי ערכי ראשון הוא השינוי ממכוונות (אוריינטציה) סמכותנית למכוונות "דמוקרטית-מוסדרת" (רגולציה של המדינה); שינוי ערכי שני הוא השינוי במכוונות כלכלית מסוציאל-דמוקרטית לניאו-ליברלית; ושינוי ערכי שלישי הוא השינוי מן התפיסה בדבר "אחריות חברתית" ל"מודל המעורב", המשלב רכיבים של תפיסת "האחריות החברתית", המעניקה אוטונומיה לאמצעי התקשורת, ושל התפיסה האוטוריטיטיבית, המשקפת שליטה מוחלטת של המדינה/השלטון בכלי התקשורת. ניתוח זה, שהוא מצד אחד היסטורי ומצד אחר תאורטי, מאפשר לחוקר התקשורת ולתלמיד התקשורת כאחד להשקיף על מוסד התקשורת הישראלי באותו מבט-על שאליו התייחסתי קודם.

המאמר השני, שאתייחס אליו בקצרה, הוא "המחאה חולפת, הביקורת נשאלת: מחאה וביקורת על תקשורת ובתקשורת" (עמ' 113), שפורסם לראשונה השנה (2012) ב"קשר", ובניגוד למאמר שאליו התייחסתי קודם, מאמר זה אקטואלי מאוד. הוא עוסק לכאורה בדרך סיקור התקשורת את המחאה החברתית של קיץ 2011 ובביקורת שהוטחה בתקשורת על דרך סיקורה את האירוע הדרמטי הזה.

אולם רק לכאורה. למעשה, כספי עושה שימוש באקטואליה זו כדי להצביע על תופעה עמוקה ויסודית יותר, שבה עסק בעבר ובה הוא עוסק גם במאמרים נוספים בספר: הקשר בין אמצעי התקשורת ובין בעלי ההון, "ברוני התקשורת", כפי שכינה אותם במאמריו המוקדמים, או "המוסד הכלכלי/עסקי", כפי שראוי לכנותו בהקשר ספר זה.

נקודת המוצא היא שאמצעי התקשורת הם חלק מן המוסד הכלכלי/עסקי, למרות שכספי אינו כותב כך במפורש. אולם הוא שואל, למשל בעמ' 124-125, אם אמצעי התקשורת הרחיבו בסיקור המחאה כדי לחפות על העובדה שקודם להתפרצותה הם לא זיהו את מבשריה, את הלכי הרוח שהביאו את ההמונים לרחוב. האם כלי התקשורת לא זיהו זאת – קודם להתפרצות המחאה – משום שהם ויתרו על שיקולים עיתונאיים לטובת האינטרסים הכלכליים של אילי ההון החולשים על רוב אמצעי התקשורת? הקשר הזה בין סיקור (או אי-סיקור) ובין היותם של כלי התקשורת חלק מן המוסד הכלכלי/עסקי לצד היותם בשר מבשרו של המוסד התקשורתי, עולה שוב לנוכח צמצום הסיקור בהמשך המחאה. האם לא ייתכן שצמצום סיקור זה נובע מכך שהסיקור אינו משתלם מבחינה כלכלית לאילי ההון, שניזוקו כלכלית מן המחאה ושהם גם הבעלים של רוב אמצעי התקשורת? אלה שאלות כבדות משקל, המעיבות על הדרך שבה אנחנו – הן כחוקרי תקשורת הן כצרכני תקשורת – היינו רוצים לראות את דרך פעולתם של אמצעי התקשורת בישראל.

המאמר השלישי, שאתייחס אליו ביעף, הוא "שתי מערכות תקשורת: תקשורת של ולמען מיעוטים בישראל" (עמ' 375), שפורסם לראשונה ב-2008 ב"קשר". הסיבה להתייחסותי למאמר זה היא העובדה שהוא קושר בצורה מרשימה ביותר בין נושא תאורטי, המעסיק בעשורים האחרונים את חוקרי התקשורת בכל העולם – תקשורת של מהגרים ומיעוטים אתניים – ובין שני נושאים חברתיים/פוליטיים המעסיקים מאוד את החברה הישראלית: היחס אל העולים החדשים מן הצד האחד והיחס אל המיעוט הערבי-פלסטיני בתוך ישראל מן הצד האחר. איני מתכוון להתייחס כאן לשני נושאים נכבדים אלה, אלא רק להצביע על העובדה שבמאמר זה מציב כספי מסגרת תאורטית לדיון בהם. הוא מציע את ההבחנה בין אמצעי תקשורת למען (מהגרים/מיעוטים) לעומת אמצעי תקשורת של (מהגרים/מיעוטים). הבחנה זו באה לידי ביטוי אגב בחינת שלוש קבוצות של קריטריונים: כינון אמצעי התקשורת ועיצובו, התנהגותו של אמצעי התקשורת והפיקוח על אמצעי התקשורת. לוח 2 במאמר זה (עמ' 382) מציג בצורה מרשימה – על סמך קריטריונים אלה – את ההבדלים בין תקשורת "למען" ובין תקשורת "של". בנושא זה, ובמידה מסוימת על סמך ניתוח זה, עוסקים גם שלושת המאמרים העוקבים: "להיות כאן ולהרגיש שם: על התקשורת בשפה הרוסית בישראל"

(עמ' 398, פורסם לראשונה ב-2000), "אפיקים בנגב" ברוסית: על התקשורת המקומית בבאר שבע" (עמ' 438, פורסם לראשונה ב-2008) ו"מירושלים הקדושה ועד המעיין: על מגמות מתחרות בעיתונות הערבית בישראל" (עמ' 455, פורסם לראשונה ב-2001).

לסיום, שלוש הערות כלליות. ראשית, כספי מציין בפתח דבריו כי קובץ המאמרים בספר מסכם את פעילותו האקדמית ארוכת השנים בחקר התקשורת. זוהי כמובן קביעה נכונה ומדויקת, אולם חובה לציין שאין לראות ב"מעבר למראה" רק סיכום. זהו ספר היכול להעשיר את מדפיו של כל חוקר תקשורת ושל כל תלמיד תקשורת בישראל גם במובן של "קצות חוט", גריינים (טיזרים) למחקרים עתידיים הן בתאוריה מוסדית של תקשורת הן בהיסטוריה של מוסד התקשורת בישראל. שנית, סקירת מוסד התקשורת הישראלי, כפי שציין כספי במבוא, אינה מנקודת ראות ביקורתית או שיפוטית, אלא ממאמץ להציב מוסד זה במקום הראוי בכלל מוסדות החברה הישראלית. שלישית, הערה לסדר: אין בספר כל הפניה לעריכה או לעריכת לשון, ולכן הטענה הבאה מופנית להוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון. במבוא ראיתי טעויות עריכה רבות מדי: החל באותיות חסרות, עובר בכפל מילים וכלה במשפט שחלקו הראשון אינו קשור לחלקו האחרון. טעויות אלה אינן מחויבות המציאות, אם קיימת הקפדה של עריכה או של עריכת לשון. הן גם אינן מכבדות את האכסניה שבמסגרתה יצא הספר לאור, ובוודאי אינן מכבדות את המחבר, דן כספי, שאינו אחראי להן ושעשה כאן מצדו עבודת איסוף קפדנית ומוצלחת עד מאוד של מאמריו. חוקר כדן כספי ראוי שהאכסניה שבה מוציאים לאור את כתביו תתייחס בכבוד רב יותר למילה הכתובה.

